

עוד על מידות החיל (תשובה לתגובת הרב קורן בגיליון מב)

- א. לשכת הגזית והסנהדרין
- ב. האמנם הבחינו חז"ל בין 'חיל מקורי' ל'חיל מורחב'?
- ג. התעלמות המקורות מתיאורו של 'חיל מורחב'
- ד. גובהן של חמש המדרגות העולות מהחיל לעזרה
- ה. קדושת המדרגות העולות אל החיל
- ו. צורת החיל לפי 'מגילת המקדש'
- ז. הצורך בהרחבת החיל על פי חידושו השני של הרב קורן
- ח. כניסת טמאי מת לחלקים מהרמה המוגבהת

חלק ניכר ממאמרי על מידות החיל (גיליון מב) הוא מענה לקושיותיו של הרב קורן. קושיות אלו, החשובות כשלעצמן ושיסודן בחשיבה פורצת דרך, הביאו את הרב קורן למסקנה כי החיל היה נרחב בהרבה מעשר אמות. זאת, בניגוד לעולה מפשטות המקורות, כמבואר במאמר. עוד טענתי שם, שלא זו בלבד שמסקנת הרב קורן אינה היסק הכרחי מקושיותיו השונות, אלא שהיא גם עומדת בסתירה למקורות שונים המורים על חיל מצומצם במידתו.

עיקר תגובתו של הרב קורן למאמרי (סעיפים ב-ג) היא חזרה על קושיותיו הנובעות מההשוואה בין תיאור הפרשי הגבהים והמדרגות בעדותו של יב"מ, לבין מצב השטח. מתוך הקושיות הרב קורן שב על טענתו כי החומה המוזכרת בדברי יב"מ (זו שלאחר המשטח ברוחב עשר אמות, שאליו העפילו באמצעות ארבע עשרה מדרגות) אינה יכולה להיות חומת העזרה, כך שאין אלא לומר כי זוהי חומת 'החיל המורחב'. הרב קורן אכן חזר על קושיותיו בטוב טעם ודעת, אך לא מצאתי בדבריו דחייה של תשובותיי או למצער עיסוק בהן.

א. לשכת הגזית והסנהדרין

הרב קורן שב ועסק גם בקושייתו מגודלה של לשכת הגזית (סעיף ה), כאשר עיקר דבריו הם ביסוס צורת הבסיליקי. אך גם בנידון זה לא מצאתי אף לא עיסוק בתשובותיי. במאמרי הפניתי – לשם המחשה – לצורת הבסיליקי המתוארת בספרו, מהסיבה שגם אם

* כתובת דוא"ל למשלוח הערות למחבר: uri.zerem1@gmail.com

התיאור נכון, כלומר שלשכת הגזית הייתה גדולה במידתה, אין הוא מהווה קושיה, כמפורט במאמר.

בכל אופן, אעיר הערה אחת: איני יודע מה הביא את הרב קורן להחלטה כי המבנה המכונה 'בסיליקי', מפירות ומפאר האדריכלות הרומית, היה מועתק אחד לאחד במקדש לאלוקי ישראל. בגמרא (יומא כה ע"א) נאמר כי לשכת הגזית "כמין בסיליקי גדולה היתה"; אין זה מלמד כלל וכלל על ההעתקה גמורה.¹ יתר על כן, בזיליקה אינה מבנה שגודלו מוגדר ומוחלט, אלא תבנית כללית בלבד. נמצאו בזיליקות בגדלים שונים, בפרופורציות שונות ובעלות מרכיבים שונים.² אפילו בספר אליו הפנה הרב קורן נכתב כי "רוחבן צריך שיהיה לא פחות משליש ולא יותר ממחצית אורכן, אלא אם כן טבע המקום מונע זאת ומחייב שינויים בפרופורציות אלו".³ זאת ועוד, הבזיליקות שימשו במקור כמקום המשפט, כך שייתכן שהשוואה אינה לצורת המבנה אלא לייעודו. יתר על כן, הציטוט המלא מן הגמרא הוא "לשכת הגזית, כמין בסיליקי גדולה היתה: פייס במזרחה, וזקן יושב במערבה", כך שאפשר גם להציע שהשוואה היא לצורת השימוש או לצורת הישיבה. ישיבת הנכבדים במקום, כחצי גורן עגולה, התקיימה רק באפסיס שבקצה המבנה. על פי ההצעה המובאת בספר הנזכר, למשל, גודלו היה 15*46 רגל, דהיינו כ-30*10 אמות בלבד.

1. לשון דומה, המובאת לעיתים רבות לפני תיאורים שייעודם הוא המחשה, מצאנו במאות מקומות בדברי חז"ל. למשל: "העושה סוכתו כמין צריף" (משנה סוכה א, יא); "סוכה... המעובה כמין בית... כשרה" (שם ב, ב); "שלשה דברים אמר רבי ישמעאל... על ביצה טרופה שהיא נתונה על גבי ירק של תרומה שהיא חבור, ואם היתה כמין כובע אינה חבור" (משנה עדויות ב, ד); "פרה שילדה כמין חמור וחמור שילדה כמין סוס" (משנה בכורות א, ב); "והמפלת כמין בהמה חיה ועוף" (שם ח, א); "המוכר בית בבתי ערי חומה הרי זה גואל מיד, וגואל כל שנים עשר חדש; הרי זה כמין ריבית ואינה ריבית" (משנה ערכין ט, ג).

גם במסכת מדות עצמה מצינו ארבע פעמים את המונח "כמין", כאשר בכל המופעים הוא מהווה הקדמה להמחשה כללית בלבד: "ושבצפון שער הנצוץ, וכמין אכסדרה היה, ועלייה בנויה על גביו" (א, ה); "וכשעלו בני הגולה הוסיפו עליו ארבע אמות מן הדרום וארבע אמות מן המערב, כמין גמא" (ג, א); "ובקרן מערבית דרומית היו שני נקבים, כמין שני חוטמין דקין" (ג, ב); "רבי יהודה אומר בתוך הפתח היו עומדות, וכמין איצטרמיטה היו ונקפלות לאחוריהן" (ד, א).

2. ראו סקירה: **האנציקלופדיה העברית**, ערך 'בסיליקה'. מספר דוגמאות: צבי יבור ודני שיאון, 'בנייני הציבור בגמלא', **ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה**, כרך לא; צבי אורי מעוז, 'בית-הכנסת בתקופת הבית השני – קווים לדמותו הארכיטקטונית והחברתית', שם, כרך כג; רחל חכלילי, 'אדריכלות "בית הספד" ב"קבר גלית" ביריחו ובתי כנסת מימי הבית השני', שם; Valentin Müller, 'The Roman Basilica', *American Journal of Archaeology*, Vol. 41, No. 2 (Apr' Jun., 1937); C. V. Walther, 'Roman Basilicas A Progress Report', *Classics Ireland* Vol. 2 (1995).

3. ויטרוביוס, **על אודות האדריכלות**, תרגום: פרופ' רוני רייך, הוצאת דביר, 1997, עמ' 109.

קושיה נוספת שהרב קורן חזר עליה (סוף סעיף ה) מתבססת על קביעת הגמרא (סנהדרין פח ע"ב) שהסנהדרין הייתה יושבת בחיל בשבתות ובימים טובים (ועל כן נדרש שטח רב). הרב קורן העיר כי הגרסה בירושלמי (סנהדרין א, ד) שונה, ובה נכתב שהייתה יושבת **בהר הבית**, אך למעשה זו גם גרסת התוספתא בחגיגה (ליברמן ב, ט) ובסנהדרין (צוקרמאנדל ז, א). לא לחינם, אפוא, הכריע הרמב"ם (הל' סנהדרין פ"ג, ה"א) כגרסה האחרונה. זאת ועוד, לא מן הנמנע שהמונח 'חיל' הנזכר כאן אינו מכוון להגדרה ההלכתית המדוקדקת, אלא משמש כציון מקום בלבד. ואם אכן כך, נוכל לומר שמקום מושב הסנהדרין יכול היה לחרוג מן הגבול ההלכתי של החיל (שאינו מהותי למקום מושבה) אל תוך הר הבית.

עוד העיר הרב קורן שגם סנהדרין קטנה ישבה בחיל. ברם, במקורות שבהם נזכר שהיה זה מקום מושבה – מדובר היה על סנהדרין של שלושה חברים בלבד.⁴ זאת ועוד, במספר מקורות זהה נכתב כי מקומה היה **בפתח העזרה** (כאשר באחד מהם נכתב כי מנתה עשרים ושלושה דיינים ולא שלושה).⁵

ב. האמנם הבחינו חז"ל בין 'חיל מקורי' ל'חיל מורחב'?

אכן, הרב קורן העלה קושיה חדשה (סעיף ב). שאלתו היא מדוע הודגש במשנה באופן חריג כי לבית המוקד ולשער הניצוץ (שניהם משערי העזרה) היה פתח לחיל, כאשר ברור כי לכל השערים היה פתח לחיל, אשר הקיף את העזרה מכל צדדיה. תשובתו היא שמכאן למדנו כי באמת רק שערים אלו היו פתוחים לחיל, היינו לחיל המקורי ברוחב עשר אמות. לעומתם, השערים האחרים היו פתוחים ל'חיל המורחב', שאינו ראוי להיקרא חיל במובנו המקורי.

לעניות דעתי תשובה זו דחוקה ביותר, בעיקר עקב היותה מבוססת על מושג חדש – חיל מקורי וחיל לא מקורי – שלא מצאתי לו לא מקור ולא פשר. יתרה מזאת, ישנן מספר תשובות חלופיות ופשוטות, שגם אינן גוררת חידושים מרחיקי לכת.

ראשית, ציינתי במאמר את מסקנת מחקרו של פרופ' קאופמן, כי ישנה מחלוקת גרסאות במשנה⁶ ביחס לשאלה אם בית המוקד היה פתוח ל'חול' או ל'חיל'. מלבד עצם המחלוקת, המערערת לבדה את קביעת הרב קורן, מסקנתו של קאופמן שם (עיינו בדבריו)

4. תוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) ז, א; תוספתא חגיגה (ליברמן) ב, ט; ירושלמי סנהדרין א, ד; תוספתא שקלים (ליברמן) ג, כז. עיינו גם במדבר רבה (וילנא) ו, ג.
5. משנה סנהדרין יא, ב; סנהדרין פח ע"ב; ספרי דברים קנב; בראשית רבה (וילנא) ע, ח.
6. למעשה, גם הנוסח שבגמרא (תמיד כו ע"ב) מסופק. בשלוש גרסאות כתוב 'חיל' ובמספר זהה כתוב 'חול', כמופיע באתר חילופי הנוסחאות 'הכי גרסינן'.

היא שהנוסח הנכון הוא "שני שערים היו לו לבית המוקד, אחד פתוח לחול ואחד פתוח לעזרה". לכן נדמה כי ביחס לבית המוקד הקושיה כלל אינה מתעוררת.⁷

שנית, ישנו ייחוד לשער הניצוץ, שהרי הוא היה גם "בית הניצוץ" (מדות א, א), כלומר מבנה בפני עצמו, "כמין אכסדרה... ועלייה בנויה על גביו, שהכהנים שומרים מלמעלן והלויים מלמטן" (שם, ה).⁸ כנראה החידוש הוא שמלבד שערי בית הניצוץ, הפתוחים לחיל ולעזרה, היה פתח נוסף, המקביל לשער המרכזי (כדברי הברטנורא על אתר) או ייעודי לעולים וליוֹרדים מן העלייה (כדברי מספר פרשנים⁹). ראייה לפירושה היא שבניגוד לשערי בית המוקד, למשל, שנכתב כי היו – הם עצמם – פתוחים לחול/לעזרה, על בית הניצוץ נאמר כי "ופתח היה לו לחיל", ונדמה שהכוונה לפתח נוסף, מלבד השער.

עוד יש להציע כי מטרת ההדגשה היא ללמד אותנו כי הישיבה מותרת בעלייה זו, על אף ש"אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד" (יומא כה ע"א ועוד), וקשה לשומרים לעמוד בזה (ראו תמיד כז ע"א). יסוד הדבר הוא שעלייה זו הייתה בנויה על עובי החומה, שהתקדשה בקדושת העזרה, לדעת הרמב"ם (בית הבחירה ו, ט). ומאחר שהיינו סוברים כי קדושת העלייה כקדושת העזרה, באה המשנה והדגישה כי היה לה פתח לחיל, והרי "הלשכות בנויות בקודש ופתוחות לחול – תוכן חול" (מעשר שני ג, ח). רבי משה חפץ (חנוכת הבית, טז ו-כז) כתב באופן אחר שהיינו סוברים כי העלייה התקדשה מחמת היותה פתוחה לעזרה, ולכן באה המשנה לומר כי הייתה פתוחה רק לחיל. אמנם הוא עצמו העיר שפירושו קשה הואיל ומוסכם ש"גגין ועליות לא נתקדשו" (פסחים פה ע"ב), אך כבר כתב הראב"ד בפירושו לתמיד (כז, א) כי "על כרחנו יש לומר שאפילו בגגין היה חילוק, דיש מהן שנתקדשו ויש מהן שלא נתקדשו", וראו שם אריכות דבריו.

הסבר נוסף מצינו בדברי המפרש בתמיד (כו ע"ב): "ופתח של בית הניצוץ היה פתוח לחול, להר הבית. מדקתני ופתח היה לו לחול – אלמא בעזרה היה מקצת הבנין". כמו כן, מן ההדגשה למדנו שהיה חיל גם בצפון, כפי שהעיר הראב"ה (הובאו דבריו במאמר). זאת ועוד, רבנו שמעיה על אתר למד מהניסוח החרגי כי לא היה צריך שומר בצד צפון, מכיוון שהיה שם 'פתח' (פרוץ או קטן) ולא 'שער', ובדומה כתב התוס' יום טוב (שם ז).

7. אמנם מתעוררת שאלה אחרת, והיא מדוע נצרכה ההדגשה של פתח לחול ופתח לעזרה, אך על שאלה זו תשובתו של הרב קורן כמובן אינה עונה. וראו להלן בגוף הדברים.

יצוין עוד כי גם ביחס לבית הניצוץ הגרסה אינה כה פשוטה, כפי שהעירו המפרשים במדות (א, ה) ובתמיד (כו, ב).

8. אף לבית המוקד ייחוד דומה, כך שגם בלי שאלת הגרסה ישנו מענה אלטרנטיבי לקושייתו של הרב קורן.

9. התפארת ישראל-יכן, החק נתן ועזרת כהנים-נחלה ליהושע על אתר, וכן רבי משה חפץ בחנוכת הבית אות טז ושלטי הגיבורים, פרק יז, דף טו ע"א.

לסיכום, אף אם לא היינו מוצאים הסברים חלופיים לחריגה עליה הצביע הרב קורן – וכמדומני שהצבעתי על כמה וכמה הסברים – לדעתי קשה מאוד ללמוד משאלה זוטא כמו זו שישנם כמה סוגי חיל, כל זאת כאשר לא מצאנו להם כל אזכור במקורות, כמפורט במאמרי וכדלהלן.

ג. התעלמות המקורות מתיאורו של 'חיל מורחב'

הרב קורן כתב:

הדוחק בהנחה שבאמת היו שתי חומות בתחום המקודש השני, האחת בקצה שלו בשפת הגבעה, והאחרת התוחמת את העזרות המתוארות במשנה, וכי מחומה פנימית זו התעלם יב"מ, מובן. אך כאשר עומדות בפניי שתי אפשרויות, האחת היא שאכן הייתה מערכת חומות כפולה, והייתה איזו התעלמות ממנה, והאחרת שהתיאור של החומה בקצה הגבעה הוא פרי דמיון של יב"מ, וכי הייתה רק חומה אחת אי שם בתוך מישור הרמה הקיימת היום, והיא חומת העזרה הפנימית וחומת עזרת הנשים, מובן שהאפשרות הראשונה היא הפחות דחוקה, ולמעשה יותר נכון להחליט שהיא הכרחית.

כן הוסיף:

אך אפשרות אחרת המביאה בחשבון את עדותו של יב"מ, ואת תנאי השטח, פשוט אינה אפשרית.

ברם, לאחר המענה המפורט במאמרי, היוצר תיאום בין השטח לעדותו של יב"מ, להבנתי הדילמה אמורה להיות מוצגת באופן הבא: או שנקבל את המענה שכתבתי לקושיותיו של הרב קורן – מענה שהרב קורן לא הקשה עליו ולא דחה אותו – או שנניח כי החיל היה תחום עצום שלא נזכר, לא סימטרי באופן חריג (על פי החידוש הראשון בלבד), מוקף בחומות ענק שלא נזכרו,¹⁰ מוקף בסטיו שאינו נזכר, ובעל מערכת שערים מסועפת שאינה נזכרת – לא בדברי חז"ל, לא בדברי יב"מ ולא בעדות הנוספת שהזכרנו. ומלבד שאין כל בסיס או זכר לכל הנ"ל, ראינו כי מקורות שונים מורים כי החיל היה מצומצם במידתו – עשר אמות בלבד.

יש גם להעיר על דברי הרב קורן (סעיף א וסוף סעיף ג) כי מסקנה זו – או כל מסקנה אחרת במאמר – אינה נלמדת מדברי הראשונים, אלא מהמשנה ומהעדויות השונות, ובהתאמה לשטח, כאמור וכמפורט במאמר. עם זאת, מאחר שאין לנו, אפוא, מופת חותך

10. הרב קורן ניסה להסביר בדוחק מדוע לא נזכרה החומה הפנימית בדברי יב"מ (סעיף ג), אבל זהו דוחק גדול שבדיעבד, כפי שכתב בעצמו.

כנגד הכרעת רוב רובם של הראשונים והאחרונים (ואף להפך), לדעתי יש להבנתם משמעות רבה בהכרעת הדין הלכה למעשה, כבכל משא ומתן הלכתי.¹¹

ד. גובהן של חמש המדרגות העולות מהחיל לעזרה

בשולי הדיון, הרב קורן קבע כי "כל המתרגמים" הבינו כי חמש המדרגות שמעל משטח החיל היו ברום גבוה יותר מרום המדרגות המובילות לעזרת נשים. ברם, מבדיקת ארבעת התרגומים לעברית עולה תמונה שונה. כך נכתב בתרגום העדכני של ליזה אולמן (2009): "חמש-עשרה מדרגות הוליכו מן השטח המופרד של הנשים אל השער הגדול יותר [=שער ניקנור]; הן היו נמוכות מחמש המדרגות המובילות לשערים האחרים". שמואל חגי (1964) תרגם: **קצרות**. יעקב נפתלי שמחוני (1923) תרגם: **שפלות**. בתרגומו של קלמן שולמן (1862) המילים חסרות. לאור תרגומים אלו ציינתי לפירוש אלטרנטיבי לפירוש של הרב קורן, והוא שחמש המדרגות העלו למפלס גבוה יותר. שם גם ביארתי מדוע פירוש זה מסתבר יותר, ומה אפשר ללמוד מכך.

ה. קדושת המדרגות העולות אל החיל

עוד בשוליים, הרב קורן כתב כי קדושת החיל מתפשטת גם למדרגות שבעזרתן העפילו לחיל, ולמעשה על כל השטח עד הסורג המקיף. לקביעה זו אין כל מקור. מלבד ההכרזה כי "החיל עשר אמות", לא מצאנו כל התייחסות נוספת של חז"ל. המסקנה המתבקשת היא שהמדרגות שבעזרתן העפילו אל מפלס החיל, וכל השטח עד הסורג המקיף, היו קדושים בקדושת הר הבית בלבד.

ו. צורת החיל לפי 'מגילת המקדש'

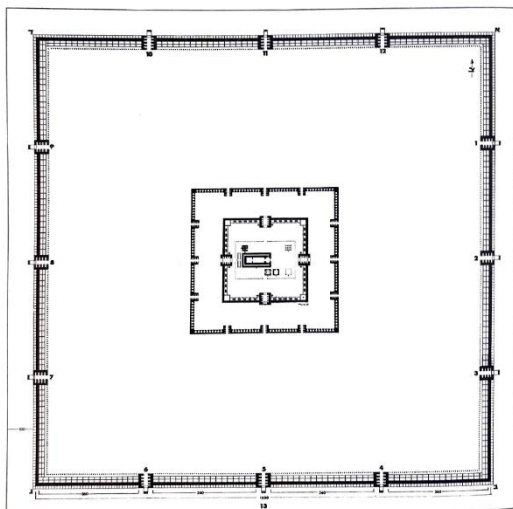
ברצוני להוסיף ראייה (לא מרכזית) לכך שרוחב החיל היה עשר אמות. 'מגילת המקדש' היא קובץ הלכות של אחת מכתות בית שני.¹² בעמודים ל-מו המגילה עוסקת במבנה המקדש וחצרותיו, על יסוד פירושו של מחברה לתיאורים מקראיים שונים.¹³ על אף שתוכניתו של

11. הואיל והרב קורן משוכנע בדבריו, למחלוקת הקדמונים אכן אין משמעות רבה. הדברים מקבלים משנה תוקף בשדה פעילותו הענפה של הרב קורן – בניית דגמים משוחזרים, המחייבת הכרעות נחרצות.

12. פרופ' יגאל ידין, **מגילת-המקדש**, כרך ראשון, הוצאת החברה לחקירת-ארץ ועתיקותיה, תשל"ז, פרק שמיני. הציטוטים וההפניות להלן לקוחים ממהדורה זו.

13. מגילת-המקדש, כרך ראשון, פרק רביעי, א, 1-4.

בעל המגילה דמיונית, היא מבוססת גם על מציאות התקופה.¹⁴ הואיל והמגילה עוסקת בין היתר בצורת החיל, שלא נזכר במקרא (ראו סעיף ט במאמרי), אפשר להניח כי תיאור החיל מתכתב עם צורת החיל הממשית בבית שני. כך נכתב במגילה על אודותיו:

ועשיתה חיל סביב למקדש רחב מאה באמה אשר יהיה מבדיל בין מקדש הקודש לעיר ולוא יהיו באים בלע אל תוך מקדשי ולוא יחללוהו וקדשו את מקדשי ויראו ממקדשי אשר אנוכי שוכן בתוכמה.¹⁵

ביאור הדברים הוא שעל פי המגילה המקדש אמור להיות בנוי משלוש חצרות ריבועיות, כאשר החיל מקיף אותן מסביב כתחום רביעי (כמתואר

באיור).¹⁶ תפקיד החיל, כניסוחו של ידין (מו, 10-11), הוא "לחצוץ בין המקדש לעיר וגם למנוע חדירת-פתע והצצה אפילו לרגע". תפקיד זו תואם את הידוע לנו על תפקיד החיל בבית שני (ראו סעיף ג במאמרי). שמע מינה תרתי:

א. 'חיל' הוא כינוי למרחב ולא לחומה.¹⁷

ב. קרוב לוודאי שהמידה מאה אמות היא תולדה של מכפלת רוחב החיל הממשי – עשר אמות. גם בכך הבחין ידין (כרך ראשון, עמ' 213): "לפי המגילה היו ממדי החיל 100

14. שם, עמ' 152.

15. שם, עמוד מו, 9-12; כרך שני, עמ' 139-140.

16. שם, כרך ראשון, עמ' 195.

17. וכך בכל האזכורים של המונח בלשון חז"ל: כלים א, ח; מדות א, ט [וכן ה, ו-ז]; פסחים ה, י (צוטט בירושלמי סוטה ז, ז); פרה ג, יא; שקלים ח, ד; תוספתא שקלים [ליברמן] ג, כז; תוספתא כלים [בבא קמא, צוקרמאנדל] א, ח; תוספתא פרה [צוקרמאנדל] ג, יד; ספרי במדבר קכד; ספרי זוטא [הורוביץ] במדבר ה, ב; זבחים קטז ע"ב; שמות רבה [וילנא] ג, ד; הערות 4-5 לעיל. בירושלמי מגילה ד, יב מובא המונח כמילה מושאלת, וגם שם הוא מציין מרחב. בפסחים פו ע"א (ובמקבילות) לא מצוין המונח חיל השגור בלשון חז"ל, אך מוזכר הפסוק "ויאכל חל וחומה" שמדרשו הוא "שורא ובר שורא", כלומר חומה וכן חומה. המונח בן חומה יכול להתפרש כחומה קטנה, אך גם כחפיר או כחומת תמך המהווה מרחב בפני עצמה. ראו בהרחבה בהערה 11 במאמרי.

אמה – היינו, פי עשרה מן המידה הנזכרת במשנה – דבר שהוא אופייני למגילה, שכן מטרתה להפריד ככל האפשר בין המקדש לעיר".

ז. הצורך בהרחבת החיל על פי חידושו השני של הרב קורן

הרב קורן שב ועסק גם בחידושו השני (בעיקר בסעיף ד, אך גם מעט ובעקיפין בסעיף ב, כשפרס את פרשנותו לתיאורי יב"מ). במאמרי לא דנתי בחידוש זה, אלא הסתפקתי בהפניה למספר מאמרי תגובה.¹⁸ הסיבה להתייחסות הנפרדת היא שחידושו השני הוא תולדה של חידושו הראשון. צורת החיל על פי החידוש הראשון אינה סימטרית בצורה ניכרת, דבר הגורר (לכאורה) מספר קשיים פרשניים. אם דוחים חידוש זה הבעיה כלל אינה מתעוררת, וכפועל יוצא מכך אין צורך בפתרונות שהחידוש השני מציע.

ח. כניסת טמאי מת לחלקים מהרמה המוגבהת

לאחר חידוד מספר עניינים ויישוב קושייתו החדשה של הרב קורן, אגש לנקודה שאמנם צדדית ביחס לשאלה העיונית, אך מרכזית מאוד כשלעצמה. אם כנים דבריי, מתברר כי קדושתם של חלקים מסוימים מן הרמה המוגבהת היא כקדושת הר הבית בלבד. החיסרון בעלייה נרחבת למקומות אלו הוא החשש מגלישה בשוגג לתחומים האסורים אף מדאורייתא; בין מחוסר ידיעה, בעיקר של הציבור הרחב, בין בשוגג, גם על ידי אלו המכירים את המקום ככף ידם, מאחר שאין כל סימון בולט בשטח. מנגד, היתרון הפוטנציאלי הוא קרבה יתרה אל הקודש, וכן חיזוק האחיזה בהר ה',¹⁹ אחיזה הנגזרת באופן ישיר מפסיעתם – ולצערנו בעיקר מאי-פסיעתם – של יהודים ברחבי ההר.

נכון להיום, זוהי שאלה תיאורטית למדי, מכיוון שהמשטרה אינה מתירה לעלות לרמה (וייתכן שלעת עתה, טוב שכן). מדיניות זו נאכפת בקפידה, לעתים אף בכוח. עם זאת, בזמן מן הזמנים השאלה תהפוך למעשית, כך שלא יהיה מנוס מלהכריע בה, על אף כובד משקלה.

18. מאמרים שכמדומני לא זכו למענה מלא, אף לא בתגובה זו. ואכמ"ל.

19. ראו ספרי דברים נא; שו"ת שבט הלוי ג, רא סוף אות ב.